

ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА

БОРИСОВ Вячеслав Вікторович

УДК 37.035.6

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ
ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ
УЧНІВСЬКОЇ ТА СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ**

13.00.07 – теорія та методика виховання

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора педагогічних наук

Тернопіль – 2006

Дисертацією є рукопис.
 Роботу виконано в Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова, Міністерство освіти і науки України.

Наукові консультанти: доктор педагогічних наук, професор,
 дійсний член АПН України
Тхоржевський Дмитро Олександрович;

доктор педагогічних наук, професор,
 дійсний член АПН України
Євтух Микола Борисович,
 Академія педагогічних наук України,
 відділення педагогіки і психології
 вищої школи, академік – секретар.

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор,
 дійсний член АПН України,
Філіпчук Георгій Георгійович
 провідний науковий співробітник
 Науково-дослідного інституту
 українознавства Міністерства освіти і
 науки України

доктор педагогічних наук, професор
Коберник Олександр Миколайович,
 Уманський державний педагогічний
 університет, декан технологічно-
 педагогічного факультету;

доктор педагогічних наук, професор
Сметанський Микола Іванович,
 Вінницький державний педагогічний
 університету ім. М.Коцюбинського,
 завідувач кафедри педагогіки.

Провідна установа: Полтавський державний педагогічний
 університет ім. В.Г.Короленка,
 Міністерство освіти і науки України,
 м. Полтава.

Захист відбудеться _____ 2006 року о ____ год.
 на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 58.053.01 Тернопільського
 національного педагогічного університету імені Володимира
 Гнатюка за адресою: вул. М.Кривоноса, 2, м.Тернопіль, 46027, зал
 засідань

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Тернопільського
 національного педагогічного університету імені Володимира
 Гнатюка за адресою: вул. М.Кривоноса, 2, м.Тернопіль, 46027.

Автореферат розіслано _____ 2006 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Чайка В.М.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми та доцільність дослідження. Науково-технічний прогрес, модернізаційні перетворення, поява масових комунікацій та інформатизація внесли значні зміни в концепти багатьох, навіть архаїчних культур. Формування національної самосвідомості молоді – одне з найскладніших завдань, яке стоїть перед сучасним українським суспільством. Актуальним і складним воно є для всіх країн європейського регіону. І це не випадково. Історія теоретичних досліджень нації, націоналізму та національної самосвідомості налічує не один десяток років. Ще в XIX – на початку XX ст. спостерігалися перші спроби теоретичного осмислення відповідних явищ у житті суспільства, здебільшого пов'язані з ідеологічною і політичною кон'юнктурою того часу. В період між світовими війнами цими питаннями цікавилися переважно історики та етнографи, іноді соціологи й політичні аналітики, а після Другої світової війни їх вивчали представники різних дисциплін.

В українській інтелектуальній традиції інтерес до проблем націоналізму та національної самосвідомості має досить багату історію як у сфері ідеологічних розробок (С.Бандера, Д.Донцов, В.Липинський та ін.), так і в наукових дослідженнях (О.Бочковський, І.Лисяк-Рудницький, В.Старосольський та ін.). Спробу обґрунтувати науково-педагогічні засади формування національної самосвідомості українців уперше зробили видатні українські педагоги з діаспори С.Русова та Г.Ващенко. Проте, на відміну від інших форм і типів самосвідомості (історичної, економічної тощо), національна самосвідомість в Україні тривалий час залишалася для науковців забороненою проблемою для дослідження.

За радянських часів панувала чітка настанова на інтернаціональне, патріотичне, комуністичне виховання, метою якого було сформувати нову радянську людину. У той же час питання національної самосвідомості стосовно інших країн активно досліджувалися військовими психологами. Так, В.Крисько та В.Гаврилов вивчали національно-психологічні особливості складу китайської армії, І.Куліков – національну психологію вояків армії Об'єднаної Республіки Єгипет тощо.

Лише після 1991 р. українські дослідники звернулися до питань нації, націоналізму та національної самосвідомості. Треба відзначити доробки вчених-педагогів О.Вишневського, С.Гончаренка, П.Дроб'язко, А.Капської, В.Кононенка, І.Матюші, Ю.Руденка,

М.Стельмаховича, Б.Ступарика, Д.Тхоржевського, Г.Філіпчука, М.Фіцули, М.Чепіль. Результати їх досліджень можуть стати підґрунтям для постановки фундаментального системного вивчення теоретико-методологічних засад формування національної самосвідомості учнівської та студентської молоді в сучасних умовах. До цього часу теорія і практика формування національної самосвідомості молоді не були предметом системного дослідження у педагогіці.

Актуальність зазначеної проблеми зумовлена також необхідністю подолання певних суперечностей, а саме:

- суспільно-педагогічних, породжених дуальністю парадоксального феномену усвідомлення етнічної і національної ідентичності, невідповідністю рівня національної самосвідомості молоді сучасним складним суспільно-політичним процесам, що мають місце в суспільному житті України;

- теоретико-методологічних, що виникають між окремими підходами та аспектами трактування сутності та структури національної самосвідомості, між наочно-образною формою уявлень про національну самосвідомість в системі педагогічної діяльності та її загальним змістом, що стрімко розвивається, між змістом національного виховання та методологічним забезпеченням процесу реалізації цього змісту; між складною структурою національної самосвідомості й фрагментарним характером її дослідження в системі безперервної освіти;

- психолого-педагогічних, які існують між високими вимогами до виховної роботи з молоддю та психологічними установками й потребами, віковими та індивідуальними особливостями учнів і студентів.

Результати аналізу сформованості національної самосвідомості учнів старших класів та студентів свідчать, що вони недостатньо усвідомлюють: специфіку національної культури, самобутність і неповторність національних традицій, українські звичаї; психологічні особливості етносу; важливість ідентифікації себе зі своєю національною спільнотою. Молодь не готова до налагодження толерантних міжетнічних та міжнаціональних стосунків. Так, серед учнів старших класів низький рівень сформованості національної самосвідомості мають 80,5%, середній рівень – 12,2%, високий рівень – 7,3%; серед студентської молоді відповідно 59,0 %, 28,0 %, 13,0 %.

Необхідність розв'язання зазначених вище суперечностей, відсутність фундаментальних педагогічних досліджень проблеми

формування національної самосвідомості учнівської та студентської молоді зумовили вибір теми дослідження: „**Теоретико-методологічні засади формування національної самосвідомості учнівської та студентської молоді**”.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження є складовою комплексної науково-дослідної теми „Виховання національної самосвідомості майбутнього вчителя”, яка виконувалась на базі Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова у два етапи. Перший етап проходив у період 1997–1999 рр. (№ державної реєстрації теми 0198U001670), а другий етап – протягом 2000–2002 рр. (№ державної реєстрації 0100U006885).

Тема дисертації затверджена вченою радою Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова 25 грудня 1997 р. й узгоджена у Раді з координації наукових досліджень у галузі педагогіки і психології в Україні 27 травня 2003 р., протокол № 5.

Об'єкт дослідження – національна самосвідомість як мета і результат національного виховання учнівської та студентської молоді.

Предмет дослідження – теорія і методологія формування національної самосвідомості учнівської та студентської молоді.

Мета дослідження полягає у розробці та теоретико-методологічному обґрунтуванні системи формування національної самосвідомості учнівської та студентської молоді.

Концепція дослідження. Формування національної самосвідомості учнівської та студентської молоді потребує врахування історико-педагогічних аспектів зародження, становлення та розвитку системи національного виховання, з'ясування перспективних напрямів модернізації виховної діяльності відповідно до європейських та світових тенденцій полікультурності, толерантності в освітньому просторі.

В основу концепції покладена ідея, про те, що: 1) національна самосвідомість і толерантність є основними універсальними цінностями сучасного суспільства; 2) універсальність пов'язана з двостороннім процесом, що відбувається в сучасному світі, а саме: посилення глобалізаційних тенденцій, з одного боку, і прагненням до збереження національної ідентичності – з іншого; 3) таким чином, проблема національної самосвідомості перестала бути проблемою тільки в одній із сфер життя (в релігії, питаннях національних відносин), але набула статусу глобальної націокультурної та соціокультурної проблеми, що має прояви в усіх сферах суспільства;

4) різні підходи до проблеми національної самосвідомості потребують серйозного корегування з погляду відбиття в них плюралістичності та полісуб'єктності сучасного світу; 5) індивід усвідомлює світ через призму цінностей; етнонаціональний світ природно розглядається крізь призму етнічних і національних цінностей. Вони можуть бути різного рівня: глобальні і наближені до повсякденного життя; 6) протиріччя між наочно-образною формою уявлень про національну самосвідомість в системі педагогічної діяльності та її загальним змістом, що стрімко розвивається, може бути розв'язане шляхом засвоєння наукових педагогічних понять, які висловлені спеціальними науковими термінами; 7) інтегральний простір – це виховна система особистіно-орієнтованого типу, яка забезпечує перетворення інформації про національний простір у категорії різних наук та мистецтв. Можливі культурологічний (локальний або малий) виховний простір, в якому моделюється цілісне явище національної культури і культуровідповідний (великий) освітньо-виховний простір або метапростір, відтворюючий певну національну культуру.

З позицій теоретичного рівня формування національної самосвідомості особистості та розвиток толерантності повинні починатися з реалізації принципів методології педагогіки: 1) подвійності якісної визначеності людини та її життєвого світу; 2) полікультурності; 3) введення у самобутні культурні світи на основі системного, цілісного, особистісного, діяльнісного, інтеркультурного підходів, єдності історичного та логічного підходів.

Методологічний рівень дослідження проблеми визначає методологічні принципи та підходи до аналізу національної самосвідомості. Особливе значення та актуальність у проблемі самосвідомості мають філософські принципи: єдності свідомості і діяльності, історизму, розвитку, особистісного і системного підходів. Зміст методологічного принципу єдності свідомості і діяльності в нашій концепції полягає у твердженні опосередкованості характеру функціонування самосвідомості, бо воно виникає і формується в діяльності людини, в її спілкуванні з іншими людьми. Відповідно до вимог цього принципу, самосвідомість особистості опосередкована всіма об'єктивними відносинами людини в етнонаціональному середовищі. Згідно з принципом розвитку, національна самосвідомість генетично і функціонально вторинна порівняно з відносинами особистості, що мають прояв у діяльності. Принцип історизму реалізовано в положенні: філогенетично національна

самосвідомість зумовлена процесом історичного розвитку особистості в національному просторі і часі.

Наступне положення концепції зумовлено вимогами особистісного та системного підходів і полягає у визнанні того, що чисельні акти самосвідомості виступають як органічно інкорпоровані в особистість і становлять одну із умов її утворення.

Теоретико-методологічні засади дослідження проблеми визначають систему вихідних параметрів, дефініцій, теорій, без яких неможливе розуміння сутності явища, що вивчається, передусім національний час та простір; національна самосвідомість, її функції і властивості; структура національної самосвідомості особистості; етнічні та національні стереотипи; система формування національної самосвідомості учнівської та студентської молоді.

У практичному рівні передбачено перевірку ефективності системи формування національної самосвідомості учнівської та студентської молоді, сукупності педагогічних умов, змісту виховної роботи, засобів, форм, методів, спрямованих на актуалізацію національної, полікультурної, соціокультурної складових національного виховання особистості.

Застосування зазначених концептуальних положень дає можливість характеризувати формування національної самосвідомості учнівської та студентської молоді як систему науково обґрунтованих педагогічних дій і заходів у навчально-виховному процесі, побудовану з урахуванням вікових особливостей, специфіки виховної діяльності у навчальних закладах, загальних педагогічних закономірностей і принципів, визначених та експериментально перевірених методів діагностики. Формування національної самосвідомості учнівської та студентської молоді розглядається як системний, багатовимірний, інваріантний феномен, який охоплює змістову, організаційно-процесуальну та особистісну складові навчально-виховного процесу. Функціонування системи є спеціально організованим процесом, цілеспрямованим, динамічним, інноваційним за своїм характером, адаптованим до реальних умов сучасного суспільного життя. Окреслені концептуальні положення стали основою формулювання гіпотези дослідження.

Гіпотеза дослідження ґрунтується на припущенні, що система формування національної самосвідомості особистості як складова цілісної системи національного виховання зможе забезпечити досягнення нового якісного рівня національної самосвідомості учнівської та студентської молоді за умови, що:

– національна самосвідомість розглядатиметься як компонент мета-системи: по-перше, системи загальнолюдських цінностей, по-друге, системи етнонаціонального простору та часу, по-третє, системи національної освіти України;

– буде забезпечене полікультурне виховання і реалізовано принцип введення в самотутні культурні світи;

– в основу виборів методів формування національної самосвідомості покладатимуться результати діагностики рівня розвитку національної самосвідомості особистості і конкретних груп.

Відповідно до об'єкта, предмета, мети, концепції й гіпотези були поставлені такі **завдання дослідження**:

1. Здійснити голографічний історико-філософсько-психолого-педагогічний аналіз генезису наукових ідей і теоретико-методологічних підходів визначити походження і наступний процес розвитку, визначаючи сутність та зміст дефініцій, понять, концептуальних положень, які розкривають специфіку формування національної самосвідомості учнівської та студентської молоді.

2. Охарактеризувати на основі аналізу методологічних положень загальну типологію національної самосвідомості за такими основними критеріями: а) за характером функціонування на різних рівнях горизонтальних та вертикальних зрізів; б) за ступенем прояву; в) за основними носіями у вигляді структури національної самосвідомості з погляду суб'єкта та за глибиною віддзеркалення дійсності.

3. Теоретично обґрунтувати суттєві риси національної самосвідомості на рівні абстрактних понять та визначити функції національної самосвідомості.

4. На основі методологічного релятивізму і наукового плюралізму визначити зміст категорії „національна самосвідомість”.

5. Розробити технологію діагностики рівнів сформованості національної самосвідомості особистості.

6. На основі визначених теоретико-методологічних засад обґрунтувати та розробити педагогічну систему формування національної самосвідомості учнівської та студентської молоді.

7. Експериментально перевірити ефективність педагогічної системи формування національної самосвідомості учнів загальноосвітніх закладів і студентів вищих навчальних закладів, яка побудована з урахуванням принципів полікультурного виховання та введення в самотутні культурні світи.

Методологічною основою дослідження є загальновизнані принципи наукового пізнання, концептуальні положення психології та педагогіки щодо провідної ролі діяльності у формуванні особистості, єдність свідомості й активності суб'єкта в навчально-виховному процесі, детермінантної ролі провідної діяльності у формуванні особистісних новоутворень.

Дослідження здійснювалось на основі положень філософії гуманізму, відповідно до яких найвищою цінністю в суспільстві є людина; на принципах системного, діяльнісного, історичного, логічного підходів щодо визначення теоретико-методологічних засад формування національної самосвідомості особистості; системного, цілісного, особистісного щодо розробки її структури та змісту; будувалося, зважаючи на положення Конституції України, закони України, згідно із сучасними вимогами до навчально-виховного процесу.

Теоретичну основу дослідження становлять положення і висновки вчених щодо методології педагогічних та психологічних досліджень (Д.Кемпбелл, В.Краєвський, Т.Кун, С.Максименко, Д.Тхоржевський); сутності особистості та її розвитку (І.Бех, Л.Виготський, П.Гальперін, О.Леонтьєв, С.Максименко, С.Рубінштейн та ін.), ролі діяльності у формуванні особистості (О.Асмолов, Г.Балл, І.Кон, Г.Костюк та ін.), теорії і практики виховання (А.Бойко, О.Вишневський, С.Карпенчук, О.Коберник, Б.Коротяєв, М.Сметанський, М.Фіцула та ін.); змісту та напрямів національного виховання (Г.Вашенко, Ю.Руденко, М.Стельмахович, Д.Тхоржевський та ін.).

Методи дослідження. Для розв'язання поставлених завдань, досягнення мети, перевірки гіпотези використано комплекс методів, адекватних досліджуваному феномену, а саме:

– теоретичні методи: аналіз наукової літератури з питань методології та теорії нації і національного виховання для зіставлення та порівняння різних поглядів учених на досліджувану проблему, визначення теоретико-методологічних засад формування національної самосвідомості; порівняння, класифікація та систематизація теоретичних і експериментальних даних; теоретичне моделювання структури національної самосвідомості; метод графів під час оцінки взаємозв'язків у структурі національної самосвідомості;

– емпіричні: методи масового збору інформації – опитування, тестування; бесіди; педагогічні спостереження з метою перевірки

розроблених методик; розробка програм та методик дослідження, програма педагогічного експерименту з трьома контрольними групами, кількісний та якісний аналіз емпіричних даних з використанням методів математичної статистики для вивчення процесу формування національної самосвідомості особистості, конкретизації методики, перевірки результативності розробленої педагогічної системи формування національної самосвідомості учнівської та студентської молоді.

Експериментальна база дослідження.

Експериментом було охоплено учнів Першої української гімназії м.Краматорська, загальноосвітньої школи 1-3 ступеня № 2 м. Красний Лиман, Краматорської економіко-гуманітарної гімназії м. Краматорська, загальноосвітньої школи 1-3 ступеня № 4 м. Красний Лиман, загальноосвітньої школи 1-3 ступеня №8 м. Краматорська, ліцею „Оптиміст” м. Слов’янська, загальноосвітніх шкіл м. Глухова та Глухівського району. Таким чином розмір вибірки досяг 328 осіб, що є достатнім на рівні точності $\pm 3\%$ робити висновки про підтвердження нашої гіпотези. Крім того, в експерименті брали участь студенти гуманітарного факультету Краматорського економіко-гуманітарного інституту (м. Краматорськ) та студенти загальнотехнічного факультету Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова, студенти технологічного факультету Слов’янського державного педагогічного університету, студенти Держаної податкової академії (м.Ірпінь), студенти Глухівського державного педагогічного університету. Разом різними видами дослідження було охоплено 328 учнів старших класів та 1200 студентів вищих навчальних закладів.

Організація дослідження. Дослідження здійснювалося протягом 1997–2005 рр. і охоплювало такі етапи науково-педагогічного пошуку:

Перший етап (1997–1998 рр.) – теоретико-методологічний. Здійснено аналіз філософської, педагогічної, психологічної літератури; визначено об’єкт, предмет, мету, гіпотезу, завдання дослідження; визначено теоретико-методологічні засади дослідження національної самосвідомості особистості; розроблено та обґрунтовано структуру національної самосвідомості особистості; розроблено програму експериментального дослідження.

Другий етап (1998–2002 рр.) – прикладний. Реалізована програма експерименту з трьома контрольними групами; здійснено експериментальну перевірку альтернативних гіпотез; апробовано

педагогічну систему формування національної самосвідомості учнівської та студентської молоді.

Третій етап (2003– 2005 рр.) – теоретико-методичний. Здійснено обробку і систематизацію даних, їх узагальнення; сформульовано висновки і рекомендації, визначено подальші перспективи дослідження; проведено заходи щодо впровадження одержаних результатів у навчально-виховний процес загальноосвітніх закладів та вищих навчальних закладів освіти України.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що *вперше*:

розкрито значення і подано визначення категорії „національна самосвідомість” та показані її відмінності від категорій „етнічна самосвідомість”, „етнічна ідентичність”, „національна свідомість”; *обґрунтовано* з педагогічних позицій зміст поняття „національна самосвідомість” як сукупність таких елементів: усвідомлення особливостей національної культури своєї нації; усвідомлення психологічних особливостей своєї нації; усвідомлення тотожності зі своєю нацією; усвідомлення власних психологічних особливостей; усвідомлення себе суб’єктом певної національної спільноти; соціально-моральна самооцінка національного, що знаходяться у відношеннях і зв’язках всіх згаданих вище елементів між собою, які утворюють тим самим певну єдність, що спрямовує всі аспекти внутрішнього життя та керує виявами його в діяльності та стосунках з оточенням; *створено* науково обґрунтовану концепцію формування національної самосвідомості учнівської та студентської молоді як теоретичну основу підвищення ефективності національного виховання в системі освіти (плюралізм сучасного полікультурного світу вимагає плюралізму парадигм національної самосвідомості); *визначено* методологічні положення, дотримання яких забезпечує коректність, наукову і практичну значущість комплексного дослідження національної самосвідомості особистості (етнічні і національні цінності впливають на процес категоризації; врахування функцій та дисфункцій категорій; людина взаємодіє з етнокультурним середовищем в контексті соціальної групи); на основі визначених теоретико-методологічних засад (полікультурність, інтеркультурність, подвійна ідентифікація в етнонаціональному просторі) *обґрунтовано* педагогічну систему формування національної самосвідомості учнівської та студентської молоді, яка реалізується через: діагностику та розвиток складових національної самосвідомості особистості; відбір та структурування змісту

навчального матеріалу відповідно до принципу полікультурності; цілеспрямоване формування позитивних стереотипів з метою налагодження толерантних міжетнічних та міжнаціональних стосунків; *розроблено* показники, критерії та *апробовано* методики діагностування рівнів розвитку національної самосвідомості особистості; *виявлено* динаміку, поступовість і поетапність розвитку складових національної самосвідомості особистості; *проаналізовано* з позицій теорії виховання значення і функції соціальних інститутів, які мають вплив на формування національної самосвідомості; *дістали подальшого розвитку положення* особистісного підходу до змісту та організації виховних заходів, зокрема: впровадження системи виховних заходів за напрямками „Національна самосвідомість, „Політична культура”; комплексне застосування проблемних завдань та методів імітації міжетнічних та міжнаціональних стосунків.

Теоретичне значення дослідження полягає у тому, що:

виокремлено групу чинників, які впливають на розвиток національної самосвідомості (історичних, соціальних, культурних, геополітичних); *розроблено* структуру національної самосвідомості на основі системного підходу; *створено* модель взаємодії інтегральної індивідуальності з етнічними світами та національним світом, яка забезпечує визначення функцій національної самосвідомості; *виявлено* рівні сформованості національної самосвідомості, що мають свою логіку виникнення і розвитку; *дістало подальшого розвитку* положення щодо розробки проєктивних тестів.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає у тому, що:

створено науково обґрунтовану методику формування національної самосвідомості молоді; *розроблено* методику дослідження проблеми виховання національної самосвідомості учнів старших класів та студентської молоді; *розроблено* методичні рекомендації з використання методик діагностики рівнів розвитку національної самосвідомості; *підготовлено* методичні рекомендації для класних керівників старших класів загальноосвітніх закладів та для кураторів академічних груп вищих навчальних закладів; *виділено* три етапи процесу адаптації національної психології до педагогічних заходів (протистояння, входження, інтеграція), знання яких дає змогу ефективніше впливати на зміцнення колективу та планування виховної діяльності в мононаціональних та поліетнічних групах. Отримані результати дослідження можуть бути використані в процесі

написання підручників і посібників з педагогіки та історії педагогіки, теорії та методики виховання.

Розроблені методики діагностики застосовуються фахівцями в галузі економіки, що займаються роботою з персоналом та соціальним оточенням, бо дають можливість отримати необхідну інформацію, яка враховує етнопонаціональний фактор.

Вказані розробки **впроваджено** в навчально-виховний процес Слов'янського державного педагогічного університету (довідка № 66-03-54 від 18.09.2003 р.); Глухівського державного педагогічного університету (довідка № 3297 від 21.11.2003 р.); Російського університету дружби народів (довідка № 77 від 19.01.2004 р.); Першої української гімназії м. Краматорська, п'яти загальноосвітніх закладах м. Донецька, двох загальноосвітніх закладах м. Красний Лиман, двох загальноосвітніх закладах м. Маріуполя (довідка головного управління освіти і науки Донецької обласної державної адміністрації від 24.02.2004 р.); економіко-гуманітарного ліцею „Оптиміст” (довідка № 3 від 02.02.2004 р., м. Слов'янськ); загальноосвітньої школи I-III ступенів № 6 (довідка № 1 від 01.03.2003 р., м. Костянтинівка); загальноосвітньої школи I-III ступенів №11 (довідка № 72 від 17.03.2004 р., м. Костянтинівка).

Особистий внесок здобувача. Одержані автором наукові результати є самостійним внеском у розробку проблеми національної самосвідомості особистості. Ідеї та думки, що належать співавторам публікацій, не використовувалися у матеріалах дисертації. У 3 наукових статтях, які були написані у співавторстві (Д.Тхоржевський, С.Борисова), особистим внеском автора є методологічний та теоретичний аналіз принципів, підходів і способів отримання знань, що відбивають сутність національної самосвідомості та окремих її складових. У спільно укладеній програмі спецкурсу „Національна самосвідомість як загальнолюдська цінність” (Р.Захарченко, В.Москалець, І.Огородник, Ю.Руденко, О.Рудницька, Д.Тхоржевський, Т.Тхоржевська, П.Хропко) для вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації автору належить реалізація методологічного плюралізму щодо визначення підходів до розгляду національної самосвідомості. У написанні в співавторстві навчального посібника (Р.Захарченко, В.Москалець, Ю.Руденко, О.Рудницька, В.Сидоренко, Г.Терещук, Д.Тхоржевський, Т.Тхоржевська, П.Хропко, М.Шмигевський) для вищих навчальних закладів автору належить матеріал параграфу 6.5. У методичному

посібнику для вчителів за редакцією Д.Тхоржевського автору належить матеріал параграфу 3.4.

Вірогідність здобутих результатів забезпечена всебічним розглядом предмета дослідження; теоретико-методологічним обґрунтуванням вихідних позицій; використанням взаємодоповнюючих методів, адекватних об'єкту, предмету, меті та завданням дослідження; поєднанням кількісного та якісного аналізів експериментальних даних; обробки здобутих даних за допомогою методів математичної статистики; винесенням результатів дослідження на розгляд педагогічного загалу, а також позитивними наслідками їх впровадження.

На захист вноситься:

1. Концепція формування національної самосвідомості учнівської та студентської молоді, яка передбачає врахування психологічних та педагогічних аспектів розвитку складових національної самосвідомості; має реалізовуватися на теоретико-методологічних засадах формування національної самосвідомості особистості.

2. Модель взаємодії інтегральної індивідуальності з етнічними світами та національним світом, яка забезпечує визначення сутності та функцій національної самосвідомості; відбір та структурування змісту навчального матеріалу відповідно до пізнавальних можливостей учнів та студентів; цілеспрямоване формування інтересів в сфері етнонаціональних взаємин.

3. Структура національної самосвідомості особистості, яка запропонована з урахуванням системного, цілісного, змістовного, формального та якісного підходів: усвідомлення особливостей національної культури своєї нації; усвідомлення її психологічних особливостей; усвідомлення тотожності зі своєю нацією; усвідомлення власних психологічних особливостей; усвідомлення себе суб'єктом своєї національної спільноти; соціально-моральна самооцінка національного.

4. Технологія діагностики національної самосвідомості особистості, яка поєднує інструментальні (об'єктивні), проєктивні і ситуативні методики дослідження рівня її складових.

5. Система формування національної самосвідомості учнівської та студентської молоді, яка враховує принципи полікультурного виховання та введення в самобутні культурні світи і реалізується через: діагностику та розвиток складових національної самосвідомості особистості; відбір та структурування змісту навчального матеріалу відповідно до принципу полікультурності;

цілеспрямоване формування позитивних стереотипів та індивідуальних цінностей з метою налагодження толерантних міжетнічних та міжнаціональних стосунків.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження на різних етапах обговорювалися на Міжнародному симпозіумі з питань гуманізації і гуманітаризації науки та освіти (Донецьк, 2001 р.) та науково-практичних конференціях: “Гуманізація навчально-виховного процесу у вищій школі” (Слов’янськ, 1999 р.), “Актуальні проблеми соціально-педагогічної підготовки вчителя” (Житомир, 1999 р.), “Розвиток інтелектуально-творчого і духовного потенціалу особистості в процесі її становлення” (Краматорськ, 2000 р.), “Формування національно свідомої особистості” (Київ, 2000 р.), “Всебічний розвиток особистості студента” (Ірпінь, 2001 р.), “Актуальні проблеми реформування економіки і трансформації суспільства України у перехідний період” (Краматорськ, 2002 р.), „Проблеми трудової і професійної підготовки на початку III-го тисячоліття” (Слов’янськ, 2002 р.), “Актуальні проблеми економічного і гуманітарного розвитку України” (Краматорськ, 2003 р.), „Україна-Китай: стратегія співробітництва” (Краматорськ, 2004 р.), „Формування громадянського суспільства в контексті Європейської інтеграції” (Рівне, 2005 р.).

Результати дослідження були апробовані при наданні консультацій працівникам освіти, викладачам, учителям загальноосвітніх шкіл Донецької області, на серпневих нарадах обласного відділу освіти в 2002-2003 рр., у процесі читання лекцій, проведення семінарів, керівництва курсовими та дипломними роботами студентів для освітньо-кваліфікаційних рівнів бакалавр, спеціаліст, магістр.

Кандидатська дисертація на тему „Формування готовності вчителя до дослідницької педагогічної діяльності в умовах поетапної підготовки студентів педагогічного вузу” захищена 1997 року. Матеріали кандидатської у тексті докторської дисертації не використовувались.

Публікації. За темою дисертаційного дослідження опубліковано 30 наукових та науково-методичних праць, зокрема 1 монографія (15 друк. аркушів), 1 програма спецкурсу, 2 навчальних посібники, 2 навчально-методичних посібники, 24 статті у провідних наукових фахових виданнях.

Структура дисертації. Дисертація складається із вступу, чотирьох розділів, загальних висновків, списку використаних джерел, додатків. Повний обсяг дисертації – 528 сторінок, основний – 410 сторінок,

список використаних джерел становить 651 найменування, з них 75 – іноземними мовами. Робота містить 20 таблиць, 6 графіків, 14 малюнків.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність і доцільність дослідження; проаналізовано загальний стан розробленості проблеми у науковій літературі та педагогічній практиці, визначено об'єкт, предмет, мету, викладено основні положення концепції дослідження, його гіпотезу, завдання, методологічну і теоретичну основу роботи, подано комплекс взаємодоповнюючих методів дослідження для перевірки гіпотези та вирішення поставлених завдань, розкрито наукову новизну, практичну значущість, сформульовано основні положення, що виносяться на захист, відображено апробацію та впровадження результатів дослідження у навчально-виховний процес загальноосвітніх та вищих навчальних закладів освіти, визначено особистий внесок здобувача наукового ступеня.

У першому розділі „**Теоретичні та методологічні основи дослідження проблеми національної самосвідомості**” проаналізовано теоретико-методологічні проблеми національної самосвідомості особистості з огляду на існуючі філософські підходи, що забезпечило можливість визначити детермінанти національного пізнання.

Результати аналізу сучасної спеціальної наукової літератури (В.Лісовий, А.Бичко, Г.Касьянов), реалій педагогічної і соціокультурної ситуації (Я.Гріцак, І.Кресіна, М.Перен, В.Шпорлюк), існування об'єктивних суперечностей у філософії (В.Андрущенко, В.Кремень) підтверджують, що дотепер не розроблено теоретико-методологічних основ формування національної самосвідомості в полікультурному освітньому просторі; не визначено рівні методології педагогіки для забезпечення процесу національного виховання.

Необхідно визнати, що розглянуті філософські теорії, концепції відомих учених мають важливе значення для обґрунтування теоретико-методологічних основ національної самосвідомості. Однак контент-аналіз демонструє розрізненість теоретичних ідей, відсутність фундаментальних наукових праць, присвячених змісту і структурі національної самосвідомості. Зв'язано це з тим, що такі дослідження навряд чи були б можливими у рамках колишньої ідеологічної системи, традиційної філософії, які заперечували

методологічний плюралізм. Філософія вивчає самосвідомість в основному в її розвинених формах, а педагогіка прагне дослідити і процес її генезису: появлення, розвиток і становлення, а також принципи, методи, засоби, форми і умови формування.

З позицій методологічного плюралізму нами визначено, що індивід пізнає етнонаціональний світ, діючи в ньому, взаємодіючи з етносами, націями та іншими індивідами як їх представниками. Системний аналіз національного світу забезпечив виділення його елементів («Я», «Нація», «Час», «Середовище»), що розглядаються нами як своєрідні «результати» процесу пізнання і є основою національної самосвідомості. Усе це дає нам підстави зробити висновок, що національна ідентичність як ототожнення індивідом себе з тією чи іншою нацією – одна з найважливіших складових образу-я, що дає відповідь на питання про те, що є і де є людина в національному сенсі.

Найсуперечливішим моментом є розрізнення свідомого і несвідомого членства в нації. Справді, до цілого ряду груп людина належить від народження залежно від її статі, раси, географічного місця народження і т. п. Інші групи вона свідомо обирає в процесі соціалізації, в ході активної участі в житті. Це може бути професійна група, громадянство, політична партія, національність. Отже і етнос, і нація значущі для пізнання людиною як свого місця у світі, так і самого світу: від них залежить її бачення тих чи інших подій і лінії своєї поведінки в них. Відповідно методологічною підставою є принцип взаємодії людини в контексті соціальної групи з етнокультурним середовищем, що розкриває джерела й характер соціально-психологічного утворення подвійної ідентичності.

Реалізація історичного підходу обумовила розгляд розвитку теорії національної самосвідомості в трьох напрямках. Перший – це еволюція концепції самосвідомості в широкій історичній перспективі, аналіз якої дозволив зрозуміти самосвідомість як рефлексивний рівень свідомості. Другий – визначення соціальної детермінації самосвідомості. Третій – місце національної самосвідомості в мета-системах.

Встановлено, що пізнання етнонаціонального світу можливе за умови комунікації між людьми, обміну значеннями явищ, що спостерігаються. Різний зміст, вкладений у ті ж самі поняття і висловлений тими самими словами, призводить до різного трактування і конвенційних значень. Застосування дискурс-аналізу показало шлях виникнення категорії “національна самосвідомість”, як

реалізувалось віднесення до неї об'єктів та виявило можливості даної категорії стимулювати певні дії. Національний консенсус виробляється в ході дискурсу, а отже ідея обов'язкового включення комунікації в процес етнічного і національного пізнання одержує підтвердження.

Інший найважливіший компонент програми формування національної самосвідомості- пізнання і усвідомлення національних цінностей. Система категорій, асоційованих з цінностями, - важливий і стійкий фактор пізнання етнонаціональної дійсності. Система категорій, пов'язаних з цінностями, забезпечує самозбереження двома шляхами: або добором інформації, яка є релевантна цінностям, або досягненням більшої ясності категорій, що висловлюють будь-які оцінки. Такий висновок містить у собі і більш важливе загальне положення, що стосується в цілому функцій категорій, а саме: кожна категорія має конвенційні функції та дисфункції, які обумовлені змістом та апелюванням до цінностей.

Інтерпретація національної ідентичності в межах національного пізнання є продуктивною. Вона дозволяє сформулювати деякі наслідки з того факту, що людина значною мірою пізнає етнонаціональний світ через визначення свого місця в ньому:

1. Індивіди завжди прагнуть до збереження позитивної ідентичності. Її наявність сприяє сприйняттю світу як більш стабільного, надійного, справедливого. Навпаки, утрата позитивної ідентичності не тільки дезорганізує свій власний внутрішній світ, але, як правило, приводить і до дезорганізації своїх вражень щодо навколишнього світу.

2. Формування позитивної ідентичності припускає порівняння своєї групи з іншими позитивними групами, а також з негативними групами. Таке порівняння також сприяє більшій чи меншій збалансованості суджень про зовнішній світ: велика кількість негативних груп сприймається як доказ його недосконалості.

3. Для успішного порівняння потрібні надійні примітні риси „моєї” групи і „чужих” груп.

4. На характер диференціації впливає ступінь ідентифікації себе зі своєю групою; ситуація, в якій порівняння очевидне; релевантність порівняння (тобто порівняння себе і своєї групи з близькими); значимість ознак, за якими здійснюється порівняння.

Аналіз теоретичних та методичних основ проблеми національної самосвідомості дає підстави констатувати об'єктивність існування

феномену національної самосвідомості і наявність концепцій, які її пояснюють та необхідність синтетичного її дослідження.

У другому розділі „Механізми та основні принципи дослідження проявів національної самосвідомості” розглянуто методологічні принципи й підходи до аналізу самосвідомості, суттєві риси національної самосвідомості на рівні абстрактних понять, що дало можливість виділити функції національної самосвідомості. Вперше визначено загальну структуру і зміст національної самосвідомості.

Поняття національної самосвідомості охоплює теоретичні, буденні, масові й особистісні, власне національні та запозичені й асимільовані ідеї, настанови, культурні здобутки, що утворюють духовний універсам особистості. Як історично багатоступеневий, багаторівневий, структурно складний, неоднозначний у своїх проявах феномен, національна самосвідомість водночас постає як система, де кожен з елементів тісно взаємозв'язаний з іншими та із системою в цілому.

Виходячи з визначених методологічних положень, найважливішими інструментами дослідження основних параметрів, виявів, особливостей функціонування національної самосвідомості є структуризація і типологізація. З їх допомогою визначено типологію національної самосвідомості за різними критеріями та ознаками. Доведено, що аналіз національної самосвідомості може здійснюватися за окремими параметрами і характеристиками. В такому випадку типологія виглядатиме так:

- національна самосвідомість –
- як феномен об'єктивної реальності;
- як універсальна характеристика спільноти;
- як каузальний імператив;
- як система;
- як вияв національної психології;
- як ідентифікаційне поле;
- як процес переосмислення понять для адекватного вираження нових реалій і різних аспектів буття нації.

Практичне застосування концепції метатеорії взаємодії Л.Дорфмана для дослідження національної самосвідомості дало нам можливість розглянути суттєві риси національної самосвідомості на рівні абстрактних понять, що допомогло виділити функції національної самосвідомості. Вперше визначено загальну типологію національної самосвідомості. Реалізовано типологію національної

самосвідомості за такими основними критеріями: а) за характером функціонування на різних рівнях горизонтальних та вертикальних зрізів; б) за ступенем вияву; в) за основними носіями, у вигляді структури національної самосвідомості з погляду суб'єкта та за глибиною віддзеркалення дійсності. Відзначимо, що національні сенси («афективно-сенсові» утворення), не втрачають своєї суб'єктивності. Вони продовжують своє існування в метаіндивідуальному просторі. У свою чергу, індивідуальна форма національних сенсів, представлена екстраіндивідуальними властивостями, що є джерелом внутрішньої детермінації інтегральної індивідуальності, не менш об'єктивна, спрямована на об'єкти світу і розгортається в такий спосіб також у межах метаіндивідуального світу. Національні сенси об'єктів світу як посередників, медіаторів забезпечують взаємини і взаємопереходи індивідуальності й національного світу, вони як суб'єкт-об'єктні, так і об'єкт-суб'єктні. Значить, усі три форми – індивідуальна, об'єктна і медіативна – мають загальну метаіндивідуальну природу.

Розглядаючи питання структури національної самосвідомості необхідно уникати методологічних помилок. Позиція модернізму небезпечна тому, що вона веде до абсолютизації антагонізму між соціальним та етнічним, що в свою чергу приводить до зникнення одного з цих елементів. Так педагоги, які дотримуються цієї позиції намагаються замінити національне виховання громадянським і не враховують того моменту, що держава не завжди уособлює та захищає інтереси нації. Традиціоналістський підхід розглядає людину як матеріал, який використовується у відповідності з цілями та потребами держави. Віра в те, що безсмертя нації гарантовано – „наївна ілюзія” (Х. Ортега-і-Гассет), від якої треба звільнитися. Наднаціональне, національне, етнічне не заперечують один одного, а співіснують разом, розвиваючись коеволюційно. Як істота свідомо, особистість може вільно обирати собі той чи інший спосіб життя: примирятися зі своїм принизливим становищем або боротися проти несправедливості, віддавати свої сили національним інтересам чи жити переважно своїми вузькими особистими потребами. Це залежить не тільки від соціального становища людини, а й від рівня усвідомленості національної ідеї та своїх прямих обов'язків перед нацією. Між національним розвитком і розвитком особистості існує безпосередній зв'язок і взаємна залежність.

З урахуванням теоретичних і методологічних основ психології національної самосвідомості ми пропонуємо таке її визначення:

національна самосвідомість є відносно стійкою системою усвідомлених уявлень і оцінок реально існуючих націодиференціюючих і націоінтегруючих компонентів життєдіяльності нації.

У сучасному світі, поряд зі спеціалізованою елітарною національною самосвідомістю, починає формуватися масова національна самосвідомість як необхідне і закономірне продовження першої. Національна самосвідомість перестає бути винятково привілеєм еліти і поступово стає правом і обов'язком кожного представника нації. І цей феномен є не просто суб'єктивною зарозумілістю сукупності індивідів, виключним станом їх психічного світу, але має прояв також в окремих комунікативних і організаційних зв'язках між індивідами.

У третьому розділі „Структура національної самосвідомості та методики дослідження проблеми виховання національної самосвідомості особистості” категорію „національна самосвідомість” ми визначили через філософську категорію „системи”, яка характеризує об'єкт з погляду його цілісності, при цьому цілісності специфічно розчленованої. Запропонована нами структура національної самосвідомості ґрунтується на методологічних принципах системного підходу до проблеми психології самосвідомості. Вона представлена такими компонентами:

1. Усвідомлення особливостей національної культури своєї нації. Під національною культурою мається на увазі сукупність лише тих культурних елементів і структур, що мають національну специфіку, виконуючи як функцію диференціації в межах опозиції «ми – не ми» (чи «наше – не наше»), так і функцію інтеграції, сприяючи усвідомленню своєї єдності різними етносами в межах політичної нації.

2. Усвідомлення психологічних особливостей своєї нації. Психологічні особливості нації безсумнівно є значимою національною ознакою соціальної групи. Без спільності психологічних особливостей нація зводилася б лише до суми зовнішніх об'єднуючих ознак, а сама нація як активно діючий соціальний суб'єкт залишалася б внутрішньо різнорідною, позбавленою духовної цілісності й уніфікованості.

3. Усвідомлення тотожності зі своєю нацією. Суб'єктивна, соціально-психологічна залежність особистості від факторів, що обумовлюють функціонування нації (націоінтегруючих), усвідомлене до них ставлення визначають ступінь національної однорідності

спільноти. Суб'єктивне, особистісне ставлення до умов національного буття кристалізується в явище національної ідентичності. Стійкість національної ідентичності, її позитивна спрямованість є центральними моментами для відчуття психологічної безпеки особистості в соціальній групі.

4. Усвідомлення власних психологічних особливостей. Процес самопізнання починається зі співвіднесення самого себе з іншими людьми в порівняльному контексті з ними («Я та інші»). Перенос фіксованих психологічних властивостей нації безпосередньо на себе приводить до усвідомлення ступеня присутності, виразності прояву і розвитку їх у самої людини.

5. Усвідомлення себе суб'єктом своєї національної спільноти. Усвідомлення себе як представника певної національної спільноти тісно пов'язане з близьким за змістом явищем-емпатією. Найтиповішими формами емпатії є співпереживання і співчуття. Співпереживання передбачає переживання індивідом тих самих почуттів, які відчуває інший, але це переживання звернене на себе. Індивід переживає або те, що може статися з ним у майбутньому, або те, що він пережив у минулому. Співчуття – це переживання негараздів іншого безвідносно до власного стану.

6. Соціально-моральна самооцінка національного. Соціально-моральна самооцінка національного покликана першкожати ідеалізації національних рис. Наприклад, ідеалізація української нації – на противагу сусідам, може мати вигляд: „ми працьовиті, а вони всі ледачі“; „ми творці стародавньої землеробської культури, представники європейської цивілізації, а вони азіати, кочівники, варвари“; „ми створили першу в Європі республіку (козацьку), а нас за це ніхто не цінує“ тощо.

Виявлено рівні сформованості національної самосвідомості, що мають свою логіку виникнення і розвитку. Національна самосвідомість може проявлятися у різних формах: націоналізм, шовінізм, расизм та ін.

Висвітлено теоретичні та методичні підходи щодо розробки та перевірки тестів, що є важливим кроком в емпіричних дослідженнях національної самосвідомості і веде до нового етапу отримання даних, який допоможе дослідникам та вихователям на практиці вдосконалювати й обґрунтовувати пояснення тих чи інших змін, які відбуваються. Зокрема, проєктивні тести дають можливість отримати інформацію від респондента, не порушуючи його емоційної рівноваги та особистої безпеки. Проєктивні та об'єктивні тести дають

можливість здійснювати моніторинг сформованості національної самосвідомості особистості з високим ступенем прогностичності.

Розроблені методичні рекомендації щодо використання методик дослідження національної самосвідомості дають можливість для ефективного планування й організації навчально-виховного процесу в освітніх закладах. Пропоновані нами методики діагностики також можуть застосовуватися фахівцями в галузі економіки, що працюють з персоналом та соціальним оточенням, бо дають можливість отримати необхідну інформацію, яка враховує етнонаціональний фактор.

У четвертому розділі „Система формування національної самосвідомості” розкрито психологічні механізми та основні закономірності розвитку національної самосвідомості та організацію педагогічного експерименту, висвітлено результати експериментальної роботи. Науково доведено, що національне виховання можливе в загальноосвітніх та вищих навчальних закладах за умови реалізації навчальних інтеркультурних програм та напрямів виховної роботи на основі врахування принципів полікультурності та введення в самобутні культурні світи. Реалізація змістового компонента тренінгу для учнів та кожного з запропонованих напрямів виховної роботи зі студентами забезпечується гнучкою організацією проведення кожного заходу зважаючи на специфічні особливості груп і розроблений комплекс діагностичних засобів з визначення рівня розвитку національної самосвідомості особистості та окремих її складових.

У розділі охарактеризовано взаємозв'язки показників сформованості компонентів національної самосвідомості. Доведено, що виявлені форми прояву національної самосвідомості детерміновані функціональними процесами національної ідентичності на основі типів відносин національних суб'єктів до національного світу. Розвиток національної самосвідомості в онтогенезі проходить кілька етапів, що співвідносяться з основними періодами психічного розвитку і стадіями розвитку психосоціальної/національної ідентичності. При цьому національна самосвідомість формується трохи пізніше, ніж інші форми самосвідомості.

Початковий етап розвитку національної самосвідомості припадає на дошкільний і молодший шкільний вік (5–10 років). Для нього характерним є нечітке усвідомлення дітьми спільності з людьми своєї національності, невмотивований вибір своєї національної приналежності, слабкі знання національного світу. На цьому етапі

становлення національної самосвідомості родина відіграє важливу роль у передачі націокультурної інформації.

Другий етап розвитку національної самосвідомості охоплює підлітковий вік (11–15 років) і характеризується усвідомленим ставленням до свого етносу та нації. Діти виявляють цікавість до історії і культури свого й іншого народів. На цьому етапі здійснюється формування системи уявлень і оцінок про націокультурні і національно-психологічні особливості своєї спільноти в порівнянні з іноетнічним оточенням.

Третій етап припадає на старший шкільний вік (16–17 років). На цьому етапі поглиблюється усвідомлення своєї етнічної приналежності, визначається мотивація вибору своєї національності, конструється національний світогляд. У старшому шкільному віці на формування національної самосвідомості учнів найбільший вплив здійснює школа, що цілеспрямовано впливає на процес розвитку самосвідомості особистості. У цей період національна самоідентифікація формується за принципом: „Я- представник свого народу”.

Проведені дослідження національної самосвідомості дали підстави виділити четвертий етап, що охоплює юнацький (студентський) вік (18–22 років), що є вирішальним періодом розвитку національної самосвідомості, її зміцнення і закріплення. У період навчання у вищому навчальному закладі національна самосвідомість молодої людини формує систему її уявлень про світ, зміцнює її місце в ньому. Особливості розвитку і прояву національної самосвідомості детерміновані не тільки етапами психологічного розвитку людини і стадіями розвитку психосоціальної/національної ідентичності, але також залежать від регіональної специфіки, обумовленої своєрідністю спільноти, соціально-економічними, міграційними, політичними процесами, історико-культурними особливостями регіону.

Власне, таку взаємозалежність, взаємопов'язаність та посередництво повинна взяти на себе інтеркультурна освіта та національне виховання, аби допомогти майбутнім громадянам України як частини Європейської спільноти, прийняти множинність культур у нашому суспільстві й у світі в цілому.

Під час проведення експерименту були перевірені деякі можливі альтернативні конкуруючі гіпотези, які здатні пояснити результати.

1. Навіть якщо б ми не проводили жодної роботи, рівень національної самосвідомості все одно підвищився.

2. В учнів і студентів, які взяли участь у нашому дослідженні, інше родинне життя, і саме воно вплинуло на результат, а не організована нами програма з формування національної самосвідомості.

3. Хоча наша робота може дати тимчасовий ефект, але поступово він зійде нанівець і рівень національної самосвідомості знизиться.

Формулювання конкуруючих гіпотез, здатних поставити під сумнів отримані результати, дозволило розробити більш детальну програму дослідження, що включала такі основні етапи:

1. Сформувати репрезентативну вибірку з числа учнів та студентів, які відібрані для участі в „програмі формування національної самосвідомості”, і вибірку з учнів та студентів, які мають однакові характеристики, релевантні з позицій національної самосвідомості (наприклад, стать, вік, освіта), але які не повинні брати участь в „програмі”.

2. Взяти інтерв'ю в учнів і студентів, які візьмуть участь в „програмі формування національної самосвідомості”, і водночас провести інтерв'ю у респондентів контрольної групи, щоб отримати самозвіти і інформацію про родинні умови.

3. Через рік після того, як учні і студенти взяли участь в „ програмі формування національної самосвідомості”, протестувати як учасників, так і не учасників, щоб отримати достовірну інформацію.

У своїй роботі ми скористалися програмою експерименту з трьома контрольними групами, яка була розроблена Р.Соломоном (табл. 1.)

Таблиця 1
Програма експерименту з трьома контрольними групами (Р. Соломон)

Група	Етап 1	Етап 2	Етап 3	Формула результату
Експериментальна	Попередній тест	Стимул	Контрольний тест	Результат (В)=[(Контрольний тест ЕГ –
Контрольна 1	Попередній тест		Контрольний тест	Попередній тест ЕГ) – (Контрольний тест КГ 1 – Попередній
Контрольна 2		Стимул	Контрольний тест	тест КГ 1)] – [(Контрольний тест КГ 2) +
Контрольна 3			Контрольний тест	(Контрольний тест ЕГ – Контрольний тест КГ 3)]

Ця програма дала можливість оцінити (і тим самим виключити в якості конкуруючого пояснення результатів експерименту) вплив побічних факторів. Експериментальна робота проводилася в старших класах та зі студентами вищих навчальних закладів, таким чином відпрацьовувались методики формування національної самосвідомості особистості для різних вікових груп паралельно та зберігалась послідовність та наступність виховних впливів.

У першому варіанті, в якості експериментальної групи були взяті учні Першої української гімназії м. Краматорська, учні загальноосвітньої школи 1-3 ступеня №2 м. Красний Лиман. Першу контрольну групу склали учні Краматорської економіко-гуманітарної гімназії м.Краматорська, учні загальноосвітньої школи 1–3 ступеня №4 м.Красний Лиман, другу контрольну групу склали учні загальноосвітньої школи 1-3 ступеня № 8 м.Краматорська, учні ліцею „Оптиміст” м. Слов’янська, третю групу склали учні загальноосвітніх шкіл м.Глухова та Глухівського району. Таким чином розмір вибірки досяг 328 осіб, що є достатнім, на рівні точності $\pm 3\%$ робити висновки про підтвердження нашої гіпотези.

На першому етапі експериментальна і контрольна група показали такі результати: низький рівень сформованості національної самосвідомості – шістьдесят шість осіб (80,488%); середній рівень сформованості національної самосвідомості —десять учнів (12,195 %); високий рівень сформованості національної самосвідомості — шість респондентів (7,317 %).

На другому етапі в експериментальній та контрольній 2 групах проводилася робота з формування національної самосвідомості, яка включала відповідну роботу з батьками згідно з розробленими рекомендаціями для класних керівників та проведення виховних заходів за виховною програмою та спеціального тренінгу, спрямованого на формування толерантного ставлення до представників інших етносів.

Після цього було проведено тестування за методиками „Асоціації” та „Визначення рівня національної самосвідомості” експериментальної групи, контрольної 1 та контрольної 2 груп.

У тих групах, де була реалізована система формування національної самосвідомості, зафіксовано підвищення рівня національної самосвідомості. Різниця між показниками експериментальної групи та контрольної групи 1 обумовлені впливом нашої програми. Ефективність нашої методики також

підтверджується змінами кількісних показників: по-перше, зменшився середній бал в експериментальній групі на етапі 2 порівняно з етапом 1; по-друге, середній бал в експериментальній групі на етапі 2 менше ніж середній бал контрольної групи 1 на етапі 2; по-третє, дисперсія знаходиться в межах відповідної норми. Збільшення дисперсії в експериментальній групі і контрольній групі 2 на другому етапі пояснюється якісними зрушеннями.

Через рік у всіх чотирьох групах було проведено дослідження з метою визначення рівня національної самосвідомості за допомогою методики „Асоціації”. Згідно з планом експерименту було розраховано середній бал та дисперсію для кожного етапу експериментальної роботи (див. табл. 2. та діагр. 1.).

Таблиця 2

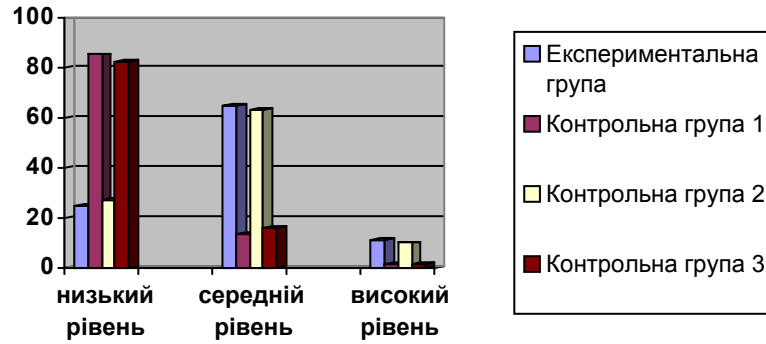
Узагальнені результати експериментальної роботи

Група	Етап 1		Етап 2		Етап 3	
	\bar{X}	S	\bar{X}	S	\bar{X}	S
ЕГ	25,61	6,189	22,89	8,062	24,39	6,763
КГ 1	25,71	5,952	23,17	6,223	26,6	6,439
КГ 2			22,86	8,091	23,73	6,953
КГ 3					26,30	5,503

Мала дисперсія вказує на те, що середнє геометричне для кожної групи є типовим. Ми повинні констатувати невелике збільшення середнього геометричного для всіх груп, але і якісні зміни, які відбулися в оцінках. Результат та якісні зміни дають підстави відкинути висунуті нами альтернативні гіпотези.

Діаграма 1

Розподіл вибірки за рівнями національної самосвідомості

У другому варіанті, в якості експериментальної групи були взяті студенти гуманітарного факультету Краматорського економіко-гуманітарного інституту (м.Краматорськ) та студенти загально технічного факультету Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова. Першу контрольну групу склали студенти технологічного факультету Слов'янського державного педагогічного інституту. Другу контрольну групу склали студенти Держаної податкової академії (м. Ірпінь). Третю групу склали студенти Глухівського державного університету. Таким чином розмір вибірки досяг 1200 осіб, що є достатнім, на рівні точності $\pm 2\%$, робити висновки про підтвердження нашої гіпотези.

На першому етапі (1998 р.) було використано методикку „Асоціації” з метою визначення рівня національної самосвідомості студентів та формування експериментальної групи та контрольної групи 1. На першому етапі експериментальна і контрольна група показали наступні результати: низький рівень національної самосвідомості мали сто сімдесят сім осіб (59%); середній рівень національної самосвідомості мали вісімдесят чотири особи (28%); високий рівень національної самосвідомості проявили тридцять дев'ять осіб (13%).

На другому етапі (1998 р.-2001 р.) відбувалось впровадження в навчальний процес програми спецкурсу „Національна самосвідомість як загальнолюдська цінність”, яка складається з двох розділів, які пов'язані між собою логічно, і спрямована на формування національної самосвідомості і підвищення загального культурного рівня студентів. Також кураторам було запропоновано вести виховну роботу за певними напрямками, такими як: „Політична культура”,

„Національна самосвідомість”. Куратори мали можливість вільно обрати один з напрямів в залежності від власних уподобань. Кожний з цих напрямів має певну логічну побудову і передбачає проведення різноманітних виховних заходів та складається з п'яти підрозділів, кожний з яких містить по десять тем. До кожного заходу розроблено стислі методичні поради та подано список літератури на допомогу щодо його підготовки та проведення.

Ці заходи мали за мету :

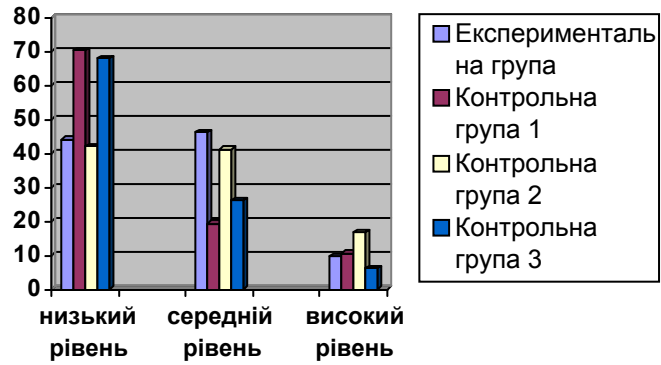
- забезпечити подолання різних труднощів у взаємодії і спілкуванні представників різних етносів і національних спільнот;
- дати можливість стосовно кожного з них обирати способи контакту, участі, які не розходяться з вимогами загальнолюдської моралі, в той же час найбільше відповідали б їх індивідуальним етнопонаціональним особливостям;
- створити відповідну психологічну атмосферу, необхідну для ефективного міжнаціонального спілкування і досягнення позитивних результатів у спільній діяльності.

Наприкінці навчального року 1999- 2001 рр. зі студентами таких груп: експериментальної; контрольної 1; контрольної 2 були проведені методики „Асоціації” та „Визначення рівня національної самосвідомості”. Слід відзначити, що в експериментальній групі та контрольній 1 групі було зафіксовано зміни порівняно з попередніми результатами визначення рівня національної самосвідомості.

Третій етап відбувся наприкінці 2001–2002 навчального року. У всіх чотирьох групах було проведено дослідження з метою визначення рівня національної самосвідомості за допомогою методики „Асоціації”. Кількісні та якісні результати дозволяють відкинути альтернативні гіпотези. Ми навіть мусимо констатувати підвищення рівня національної самосвідомості в контрольній групі 2, але для кінцевого висновку необхідно до якісних результатів додати кількісні результати (діагр. 2, табл. 3.).

Діаграма 2

Розподіл вибірки за рівнями національної самосвідомості

Таблиця 3
Узагальнені результати експериментальної роботи

Група	Етап 1		Етап 2		Етап 3	
	\bar{X}	S	\bar{X}	S	\bar{X}	S
ЕГ	22,65	6,872	19,43	6,915	20,44	6,72
КГ 1	23,76	6,884	24,86	7,519	22,03	6,0629
КГ 2			22,46	7,372	20,10	8,30
КГ 3					21,42	6,972

Велика дисперсія в контрольній групі 2, вказує на те, що середнє геометричне для цієї групи не є типовим. Узагальнені результати експериментальної роботи дозволяють зробити висновок, що присутні результати впливу незалежної змінної на залежну, а отже запропонована нами педагогічна система формування національної самосвідомості особистості досить ефективна.

Ми виділили три етапи процесу адаптації особистості в поліетнічному колективі. На початковому етапі етнонаціональні психологічні особливості або сприяють, або гальмують виховні впливи керівника колективу. Якщо ці особливості вступають у суперечність з метою останнього, то необхідно робити конструктивні кроки для перебудови змісту і якості педагогічних заходів. У такому разі потрібні зусилля, які будуть спрямовані на знаходження більш

ефективних шляхів виховної роботи. На другому етапі відбувається стабілізація виховних впливів. На цій стадії встановлюються зв'язки з кожним членом колективу або групою осіб однієї національності, закладається підґрунтя для взаємодії в межах колективу. На-третьому, заключному, етапі максимально розкриваються потенційні можливості представників всіх етнічних груп у взаємодії. Тепер вже етнонаціональні психологічні особливості людей стимулюють активність педагога, обумовлюють більшу інтенсивність дружніх проявів. За таких умов заходи з формування національної самосвідомості стають більш результативними, сприяють зміцненню колективу.

Перевіркою педагогічних можливостей пропонованої системи формування національної самосвідомості учнівської та студентської молоді доведено ефективність розроблених методичних рекомендацій для класних керівників старших класів загальноосвітніх закладів та для кураторів академічних груп вищих навчальних закладів і підтверджено, що вона забезпечує суттєві зміни рівня національної самосвідомості особистості, планомірно і систематично сприяла усвідомленню нею: особливостей національної культури своєї нації; психологічних особливостей своєї нації; тотожності зі своєю нацією; власних психологічних особливостей; усвідомлення себе суб'єктом своєї національної спільноти; соціально-моральної самооцінки національного.

ВИСНОВКИ

1. Результати аналізу проблеми свідчать, що наявний стан досліджень національної самосвідомості особистості не відповідає сучасним вимогам загальної методології та методології педагогіки. Зокрема є поєднання, а іноді навіть не розрізнення підходів до понять, які описують етнонаціональну сферу, це призводить до невизначеності понять „етнічна самосвідомість”, „національна самосвідомість”, „полікультурне виховання”, „подвійна ідентифікація”. Недоліки у теоретичних розробках впливають на практику формування національної самосвідомості учнівської та студентської молоді. Досвід практичної діяльності не в змозі усунути цих недоліків, оскільки має ретроспективний аналіз і не придатний до розв'язання принципово нових завдань, що стоять перед фахівцями сьогодні і передбачаються в майбутньому.

Досліджений генезис формування національної самосвідомості особистості та стану наукових розробок в цій царині і вивчення практичних шляхів щодо підвищення рівня національної самосвідомості учнівської та студентської молоді продемонстрували необхідність визначення теоретико-методологічних основ формування національної самосвідомості, її структури та складових компонентів.

Змістовний аналіз проблем національної самосвідомості особистості дав можливість окреслити теоретико-методологічні засади, що визначають подальші напрями дослідження та дають можливість уникнути однобічності географічного редукціонізму та біогеодетермінізму та розглядати національну самосвідомість особистості як об'єктивну реальність.

У ході систематизації, теоретичного та історіографічного аналізів філософської та психолого-педагогічної літератури виділені методологічні положення, дотримання яких забезпечує коректність, наукову і практичну значущість комплексного дослідження національної самосвідомості особистості.

2. Порівняння, класифікація та систематизація теоретичних і експериментальних даних дозволило обґрунтувати методологічні регулятиви дослідження стану розвитку та виявити тенденції виховання національно свідомої особистості. Перша тенденція – ідеалізація національного виховання, полягає в перебільшенні самостійності свідомості, в результаті чого відбувається відрив від буття настільки, що самосвідомість перетворюється в ідеалізовану, і по суті беззмістовну, форму, що проявляється у детермінації національного виховання. Друга тенденція - в основі має дихотомією співвідношення “індивід-суспільство”, що призводить до підміни понять „національне виховання” і „громадянське виховання”. Третя тенденція формування національної самосвідомості на основі вільного вибору передбачає принципову можливість зламу негативних етнічних и національних стереотипів. Сьогодні, в умовах філософського плюралізму, проблема взаємин педагогіки і філософії набуває нового сенсу. Плюралізм філософії вимагає формування філософської культури. Методологічна культура без філософської культури стає технологією і може перетворити освіту та виховання з засобу розвитку культури в засіб соціального керування.

3. Подано визначення категорії „національна самосвідомість” через філософську категорію „системи”, яка характеризує об'єкт з позицій його цілісності, причому цілісності специфічно

розчленованої. Це дало можливість вперше визначити національну самосвідомість як систему – сукупність елементів, що знаходяться у відношеннях і зв'язках між собою, утворюючи тим самим певну єдність. На основі визначених теоретичних засад обґрунтовано структуру національної самосвідомості: усвідомлення особливостей національної культури своєї нації; усвідомлення психологічних особливостей своєї нації; усвідомлення тотожності зі своєю нацією; усвідомлення власних психологічних особливостей; усвідомлення себе суб'єктом своєї національної спільноти; соціально-моральна самооцінка національного. Виявлено рівні національної самосвідомості, що мають свою логіку виникнення і розвитку.

Національна самосвідомість є складною системою яка виконує певні специфічні функції. Поняття національної самосвідомості охоплює теоретичні, буденні, масові й особистісні, власне національні та запозичені й асимільовані ідеї, настанови, культурні здобутки, що утворюють духовний універсам особистості. Як історично багатоступеневий, багаторівневий, структурно складний, неоднозначний у своїх проявах феномен, національна самосвідомість водночас постає як система, де кожен з елементів тісно взаємозв'язаний з іншими та із системою в цілому.

Результати аналізу сучасних теоретичних та методологічних основ проблеми національної самосвідомості забезпечили можливості визначити перелік детермінант національного пізнання. Головна ідея полягає в тому, що індивід не просто пізнає етнонаціональний світ, але пізнає його, діючи в ньому, взаємодіючи з етносами, націями та іншими індивідами як їх представниками. Отже система його зв'язків і відносин із світом так чи інакше втручається в процес його пізнання.

4. На основі визначених теоретико-методологічних засад *обґрунтовано* педагогічну систему формування національної самосвідомості учнівської та студентської молоді, яка реалізується через: діагностику та розвиток складових національної самосвідомості особистості; відбір та структурування змісту навчального матеріалу відповідно до принципів полікультурності та введення у самобутні культурні світи; цілеспрямоване формування позитивних стереотипів; емоційну регуляцію пізнавальної діяльності учнів та студентів. Розроблена методика формування національної самосвідомості учнів загальноосвітніх закладів і студентів вищих навчальних закладів забезпечує адекватне сприйняття входження до складу української нації.

5. Розроблено методикау дослідження проблеми виховання національної самосвідомості учнів старших класів та студентської молоді; *розроблено* методичні рекомендації щодо використання методик діагностики рівнів розвитку національної самосвідомості; методичні рекомендації для класних керівників старших класів загальноосвітніх закладів та для кураторів академічних груп вищих навчальних закладів; *виділено* три етапи процесу адаптації національної психології до педагогічних заходів, знання яких дозволяє більш ефективно впливати на зміцнення колективу; отримані результати дослідження можуть бути використані в процесі написання підручників і посібників з педагогіки та історії педагогіки, теорії та методики виховання.

Розроблені методичні рекомендації для класних керівників старших класів загальноосвітніх закладів та для кураторів академічних груп вищих навчальних закладів дозволяють ефективно планувати та реалізовувати навчально-виховний процес.

6. Теоретично обґрунтовано і розроблено методикау діагностики та моніторингу сформованості національної самосвідомості. Подані в дисертації підходи щодо розробки та перевірки тестів є важливим кроком в емпіричних дослідженнях національної самосвідомості, бо призводять до нового етапу отримання даних, який допоможе дослідникам та вихователям на практиці вдосконалювати і обґрунтовувати пояснення тих чи інших змін, які відбуваються. Доведено, що формування національної самосвідомості особистості доцільно здійснювати на основі результатів діагностики, враховуючи наявні авто- та гетеро- стереотипи. Принципи та прийоми розробки проєктивних тестів дозволяють подальшу розробку методик з наукової позиції.

7. Обґрунтована необхідність реалізації інтеркультурної освіти та інтеркультурного виховання у загальноосвітніх закладах та вищих навчальних закладах України. Вивчення різних культур в процесі співставлення культурних, мовних реалій, норм вербальної та невербальної поведінки в етнічній та національній культурах сприяло усвідомленню етнонаціональних стереотипів та міжкультурній комунікації.

Виконане дослідження дало змогу сформулювати ряд пропозицій:

– для вдосконалення теоретичних досліджень та з метою поліпшення практики формування національної самосвідомості учнівської та студентської молоді створити постійно діючий Internet-семінар з питань методології педагогіки;

– організувати підготовку та перепідготовку вчителів загальноосвітніх закладів та викладачів вищих навчальних закладів України з метою вироблення у них інтеркультурного бачення та надати рекомендації із впровадження інтеркультурної педагогіки;

– здійснити супровід впровадження інтеркультурного виховання шляхом створення систем науково – інформаційного забезпечення та методичного обслуговування освітніх закладів, на основі сучасних інформаційних технологій.

Результати дослідження можуть бути використані у загальноосвітніх закладах, вищих навчальних закладах I-IV рівнів акредитації, закладах післядипломної освіти, у діяльності органів державної влади.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів, пов'язаних з проблемою формування національної самосвідомості молоді. Перспективи подальших досліджень полягають у розробці гендерного підходу щодо формування національної самосвідомості; нових інформаційних технологій виховання та формування позитивних стереотипів на основі мультимедійних засобів; оптимізація теорії і практики підготовки майбутніх педагогів до реалізації завдань національного виховання.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії

1. Борисов В.В. Теоретико-методологічні основи формування національної самосвідомості: Монографія. – К.: АОЗТ „Полиграфическое предприятие АПП”, 2003. – 518 с. – 22,3 др. арк.

Навчальні посібники, програми, навчально-методичні матеріали

2. Україна у контексті світової цивілізації / Д.О.Тхоржевський, Ю.Д.Руденко, П.П.Хропко та ін., за ред. Д.О.Тхоржевського. – К., 1999. – 176 с. – 11 др. арк. (*Гриф Міністерства освіти України*).

3. Система виховання національної самосвідомості учнів загальноосвітньої школи. Методичний посібник для вчителів / За ред. академіка Тхоржевського Д.О. – К., 1999. – 296 с. – 16 др. арк. (*Гриф Міністерства освіти України*).

4. Національна самосвідомість як загальнолюдська цінність. Програма спецкурсу. – Київ, 1999. – 25 с. – 1,5 др. арк. (*Гриф Міністерства освіти України*).

5. Виховання національно свідомої особистості (методичні рекомендації кураторам академічних груп студентів) Частина 1. Зміст виховної роботи. / За ред. Д.О.Тхоржевського. – К.: НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2000. – 64 с. – 4 др. арк. (*Гриф Міністерства освіти і науки України*).

6. Борисов В.В. Методики дослідження проблеми виховання національної самосвідомості // Виховання національно свідомої особистості (методичні рекомендації кураторам академічних груп студентів). Ч. 3. / За ред. Д.О.Тхоржевського. – К.: НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2000. – 43 с. – 2,6 др. арк. (*Гриф Міністерства освіти і науки України*).

Статті у провідних фахових виданнях

7. Борисов В.В., Тхоржевський Д.О. Чи можна вимірювати рівень національної самосвідомості особистості // Трудова підготовка в закладах освіти. – 1999. – №4. – С.22-25. – 0,4 др. арк.

8. Борисов В.В. Розвиток соціально-педагогічних ідей в Україні (кінець 19 ст.) // Теоретичні та методичні засади соціально-педагогічної підготовки вчителя: Збірник науково-методичних праць. / Ред. кол. Дубасенюк О.А. та ін. – К.: ІЗМН, 1999. – С.24-27. – 0,5 др. арк.

9. Борисов В.В. Підготовка майбутніх вчителів до роботи з батьками за напрямком формування національної самосвідомості учнів // Гуманізація навчально-виховного процесу у вищій школі. Наукові праці міжнародної науково-практичної конференції (27–29 вересня 1999 року). – Слов'янськ: Слов'янський державний педінститут, 1999. – С. 131-133. – 0,5 др. арк.

10. Борисов В.В., Тхоржевський Д.О. Вимірювання рівня розвитку складових національної самосвідомості особистості.// Педагогіка і психологія. – 1999. – №3. – С. 51-58. – 0,75 др. арк.

11. Борисов В.В., Борисова С.В. Вивчення етнічних стереотипів за допомогою проєктивних малюнків // Проблеми освіти: Наук.-метод. зб. / Кол. авт.- К.: Наук.-метод. Центр вищої освіти, 2000. – Вип. 20. – С. 234-244. – 0,7 авт. арк.

12. Борисов В.В. Формування ціннісних орієнтацій студентів // Наукові записки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова / Укл. П. В.Дмитренко, О.Л. Макаренко. – К.: НПУ, 2000. – Ч.3. – С. 26-34. – 0,50 др. арк.

13. Борисов В.В. Теорія національної самосвідомості. // Гуманізація навчально-виховного процесу: Збірник наукових праць.

Випуск 12. / За загальною редакцією Г.І.Льогенького та В.І. Сипченка – Слов'янськ: Видавничий центр СДПІ, 2001. – С. 144-151. – 0,50 др. арк.

14. Борисов В.В. Нормативний образ людини - відбиття важливих рис етносу / Наукові записки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова / Укл. П.В.Дмитренко, О.Л.Макаренко.- К.: НПУ, 2001. Випуск 39. - С.30-39. – 0,50 др. арк.

15. Борисов В.В. Понятійно-термінологічний сенс національної самосвідомості // Наукові записки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова / Укл. П.В.Дмитренко, Л.Л.Макаренко. – К.: НПУ, 2001. – Випуск 44. – С.40-48. – 0,50 др. арк.

16. Борисов В.В. Методика попарного порівняння етносів // Наукові записки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова / Укл. П.В.Дмитренко, Л.Л.Макаренко. – К.: НПУ, 2002. – Вип. 46. – С. 15-20. – 0,50 др. арк.

17. Борисов В.В. Теоретичні і методологічні передумови дослідження національної самосвідомості // Наукові записки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова / Укл. П.В.Дмитренко, Л.Л.Макаренко. – К.: НПУ, 2002. – Вип. 47. – С. 17-24. – 0,5 др. арк.

18. Борисов В.В. Полікультурність українського суспільства і інтеркультурна складова національної освіти // Гуманізація навчально-виховного процесу: Збірник наукових праць. Вип. 16. / За заг. ред. В.І.Сипченка. – Слов'янськ: Видавничий центр СДПІ, 2002. – С. 39-47. – 0,5 др. арк.

19. Борисов В.В. Формування національної самосвідомості студентів // Наукові записки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова / Укл. П.В.Дмитренко, Л.Л.Макаренко. – К.: НПУ, 2002. – Вип. 49. – С.12-27. – 0,5 др. арк.

20. Борисов В.В. Формування національної самосвідомості учнів старших класів // Наукові записки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова / Укл. П.В.Дмитренко, Л.Л.Макаренко. – К.: НПУ, 2002. – Вип. 50. – С.14-23. – 0,5 др. арк.

21. Борисов В.В. До питання визначення поняття „національна самосвідомість” // Гуманізація навчально-виховного процесу. Збірник

наукових праць / За загальною ред. проф. В.І.Сипченка. – Слов'янськ: Видавничий центр СДПУ, 2003. – С. 153-156. – 0,50 др. арк.

22. Борисов В.В. Українське виховання і національні меншини // Наукові записки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова / Укл. П.В.Дмитренко, Л.Л.Макаренко. – К.: НПУ, 2002. – Вип. 52. – С.22-29. – 0,5 др. арк.

23. Борисов В.В. Національна самосвідомість у змісті, формах і методах виховної роботи зі студентами вищих навчальних закладів // Проблеми трудової і професійної підготовки: Наук.-метод. зб. / Кол. авт. – Слов'янськ: СДПУ, 2002. – Вип. 7. – С. 34-38. – 0,5 др. арк.

24. Борисов В.В. Узгодження розвитку національної самосвідомості в онтогенезі з культурним розвитком людини // Наука і сучасність: Збірник наукових праць Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2003. – Том XXXVIII. – С. 49-55. – 0,5 др. арк.

25. Борисов В.В. Ролі соціальних інститутів, які мають вплив на формування національної самосвідомості // Наукові записки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова / Укл. П.В.Дмитренко, Л.Л.Макаренко. – К.: НПУ, 2003. – Вип. 54. – С.23-35. – 0,5 др. арк.

26. Борисов В.В. Етнопедагогічний аспект китайських прислів'їв // Проблеми освіти: Наук.-метод. зб. / Кол. авт. – К.: Наук.-метод. Центр вищої освіти, 2004. – Вип. 38. – С. 46-50. – 0,5 др. арк.

27. Борисов В.В. Виховання у студентів гуманістичних цінностей в процесі спілкування та виховної діяльності. / Гуманізація навчально-виховного процесу. Збірник наукових праць. Вип. 24 / За загальною ред. проф. В.І.Сипченка. – Слов'янськ: Видавничий центр СДПУ, 2005. – С. 29-44. – 0,5 др. арк.

28. Борисов В.В. Методологічні засади щодо визначення структури національної самосвідомості. / Гуманізація навчально-виховного процесу. Збірник наукових праць. Вип. 25 / За загальною ред. проф. В.І.Сипченка. – Слов'янськ: Видавничий центр СДПУ, 2005. – С. 137-144. – 0,55 др. арк.

Інші публікації

29. Борисов В.В. Полікультурність українського суспільства і інтеркультурна складова національної освіти. // Wychowanie

techniczne. Prace naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie. Red. naukowy Jolanta Wilsz. – 2003. – № 6. – 197 s. – С.95-102. – 1,0 др. арк.

30. Борисов В.В. Підготовка менеджерів: морально-етичні аспекти // Професійна освіта: педагогіка і психологія / За ред. Т.Левовицького, І.Вільш, І.Зязюна, Н.Ничкало. – Київ – Ченстохова – Видавництво вищої педагогічної школи у Ченстохові. – 2004. – №6. – С.159-177. – 1,2 др. арк.

АНОТАЦІЇ

Борисов В.В. Теоретико-методологічні засади формування національної самосвідомості учнівської та студентської молоді - Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук за спеціальністю 13.00.07 – теорія і методика виховання. – Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, 2005.

У дисертації здійснено дослідження теоретико-методологічних засад формування національної самосвідомості учнівської та студентської молоді.

Визначено загальну структуру і зміст національної самосвідомості. Розроблені методики дослідження рівнів розвитку національної самосвідомості. Науково обґрунтовано, що національне виховання можливе в загальноосвітніх та вищих навчальних закладах за умови реалізації навчальних інтеркультурних програм та напрямів виховної роботи на основі врахування принципів полікультурності та введення в самобутні культурні світи. Запропонована система формування національної самосвідомості учнівської та студентської молоді.

Розроблено і перевірено методики дослідження розвитку елементів структури національної самосвідомості особистості.

Педагогічний експеримент підтвердив ефективність запропонованих методик діагностики та системи формування національної самосвідомості учнівської та студентської молоді.

Ключові слова: національна самосвідомість, інтеркультурні програми, полікультурність, структура змісту.

Борисов В.В. Теоретико-методологические основы формирования национального самосознания у учащихся и студентов. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора педагогических наук по специальности 13.00.07 – теория и методика воспитания. Тернопольский национальный педагогический университет имени Владимира Гнатюка, Тернополь, 2005.

Диссертация посвящена исследованию теоретико-методологических основ формирования национального самосознания личности. В работе выполнено комплексное педагогическое исследование и обоснованы концептуальные основы формирования национального самосознания. Исходя из определенных методологических положений важными инструментами исследования основных параметров, проявлений, особенностей функционирования национального самосознания являются структуризация и типологизация. Определена типология по различным критериям и признакам:

- национальное самосознание-
- как феномен объективной реальности;
- как универсальная характеристика сообщества;
- как казуальный императив;
- как система;
- как проявление национальной психологии;
- как идентификационное поле;
- как процесс переосмысления понятий для адекватного выражения новых реалий и различных аспектов бытия нации.

По-новому рассмотрены подходы к трактовке понятия „национальное самосознание“. Определена общая структура и содержание национального самосознания. Разработаны методики исследования уровней развития национального самосознания личности.

Научно обосновано то, что национальное воспитание осуществимо в общеобразовательных и высших учебных заведениях при условии реализации учебных интеркультурных программ и направлений воспитательной работы на основе учета принципов поликультурности и введения в самобытные культурные миры. Разработаны и прошли проверку методики исследования развития элементов структуры национального самосознания личности.

Определена группа факторов, которые влияют на развитие национального самосознания (исторических, социальных,

культурных, геополитических). Выявлены и описаны уровни национального самосознания, которые имеют свою логику возникновения и развития. Получило дальнейшее развитие положение о разработке проективных методик.

Разработаны методические рекомендации для классных руководителей старших классов общеобразовательных школ и для кураторов академических групп высших учебных заведений, которые позволяют эффективно планировать воспитательный процесс и осуществлять мониторинг национального самосознания личности.

Представлена практическая реализация теоретико-методологических основ формирования национального самосознания учащейся молодежи. Эффективность экспериментальной методики формирования национального самосознания доказана положительной динамикой уровней национального самосознания и его составляющих, что явилось результатом решения комплекса задач по разработке целостной системы формирования национального самосознания личности.

Ключевые слова: национальное самосознание, интеркультурные программы, поликультурность, структура содержания.

V.V.Borisov. Theoretical and methodological principles of pupil's and students' self-awareness formation. - Manuscript.

Doctor's degree in Pedagogics conferment with specialization in theory and methodics of education (13.00.07). Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Ternopil, 2005.

The dissertation deals with theoretical and methodological principles of pupils' and students' self-awareness formation.

The general structure and content of self-awareness was defined. Research methods of self-awareness development levels were worked out.

It was substantiated that national education is possible in high schools and institutions of higher education on condition that intercultural educational programs and direction of educational work will be realized on principles of multicultures consideration and knowledge of distinctive cultures.

Research methods of personality self-awareness structure were worked out and checked.

Pedagogical experiment corroborated the effectiveness of the proposed methods of self-awareness formation.

The Key-words: national self-awareness; intercultural programs; multicultural; content structure.